

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№42
(19232)

2019 чылдың
апрель 18
четверг

Хүннүн үнери — 05:18
Ажары — 19:41
Хүн дурту — 14:23

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажил-херээ

РФ-ТИҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДААЛГАЛАРЫН ШАПКЫНЧЫДАР

2025 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдүзүн тедедириниң комплекстиг хемчегле-ажылдап кылыр айтырыг — хүннүн ула айтырыгы болуп арттышаан. Тиң Чазанче Тыва Республиканың ал-оналдарын чоруткан. Сайыттар рлар аайы-биле федералдыг яамы-га боттарының адырларының аайы-а ажилдап эгелээр даалганы алган. РФ-тиң Чазаның Даргазы Д.А. Мед-втедтиң эрттиргени хуралдың протоко-ла хамаарыштыр ажилдаар харыы-алыг даалгаларны онааган. Шупту үнктүда даалгаларны, бюджет чагыг-ын база техниктиг барымдааларны едирде, ажилды дүүштүрери-биле ералдыг яамыларже чугула бижик-аларны чорударының чурумун база аргай графигин тургускан.

Март айда Д.А. Медведевтиң эрттир-Тываның хөгжүлдү айтырыгының аайы-биле хуралда 18 кезектен тургус-кан протокол даалгазын хүлээп алган.

Ээрге шупту федералдыг яамылар болгаш ведомстволар-ажылдаар улуг ажил-херектер. Пункт бүрүзүнге техниктиг-галарны тургузуп, ооң үндезинин айтып, бадылаткаш, пландырышкынче чагыгларны кириер дээш, хөй ажил-ынган — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол пол-никте чугаалаан. — Чүгле ооң соонда ылавылаар, а до-нтилер курлавырны тып, ону тускайлап бээринге үндезин-аш боттуг ажилды эгелээринге барымдаа болур. Ажил-дуганың чурумун болгаш графигин тодараттывыс, ам ону-и-даа озалдатпайн, частырыг чокка кчорудары силерниң-ысалгаңарда деп Республика Чазаның вице-премьерле-база сайыттарыңа сагындырдым».

ОТ-БИЛЕ ОЙНААН АЖЫЫ ЧОК

Тывада өрт айылының үези эгелээнден бээр 3 ар-ыг өрттери болган. От өөскээн дораан-на оларны-генин арга-арыг камгалалының ажилдакчылары-наткан. Тываның Чазаның шийтпири-биле апрельдин-ин 30-ге чедир арга-арыгже кирерин хораан болгаш, ар-ыг өрттериниң саны эвээжээнин Республика Баштыңы-еглээн.

Чурум-чурум хайгаараар болгаш арга-арыг камгалаар ве-дстволар хемчеглерни ап турзажок, хову-шөлдер өрттериниң-ы-биле байдал нарыыдаан. «Республиканың барыын-ыңга 27 өрт болган. Оларның хөй кезии кижилерниң буруу-ле хып үнген. Хову-шөлдерде кургаг оът-сиген өрттедирин-ту-биле хораан-даа болза, улус ону тоомчага албайн,-ттишаан хевээр. Ону ынчаар өрттедирге, ооң ажыы-даа-барын-даа черниң кырыкы каадынга эгиттинмес хораны

чедирер. Өрт үндүргени дээш шыңгы кеземчеге онаажып бо-лурун эки тайылбырлаары чугула. От-биле ойнаан ажыы чок» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн.

Тываның Бойдус яамызының медээзи-биле алырга, Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринде — 6, Чөөн-Хемчик биле Таңды-Хемчик кожууннарда 4-4 хову өрттери бүрүткеттинген. Арткан черлерде 1-2 өрт хып турар. Арга-арыг-даа, хову-даа өрттеринге буруу-луг кижилерни от айылы өөскээн черге тудуп ап болурун өрт-камгалалының специалистери демдеглээн. Ынчалза-даа өртке-оларның кижилгезин шыңгылар апаар. Чижээ, бо сезонда өртке удур айыыл чок чорук чурумун хажыткан таварылгаларга-хамаарыштыр чүгле 7 административтиг протоколду долдурган.

"РФ-тиң административтиг чурум үрээшкенинниң дугайында-хоойлу же өскерилгелер кириер дугайында" №46-ФЗ хоойлу-езугаар, кургаг сиген, саваңны кайы хамаанчок өрттеткенинден өрт үнгени дээш, административтиг харысалга шыңгыраанын сагындыраал. Торгалдың түңү: хамаатыларга — 20 муңдан 50 муң, албан-дужаалдыг кижилерге — 50 муңдан 100 муң, юри-диктиг черлерге 400 муңдан 700 муң рубль апарган.

От-биле оваарымча чок болганындан, арга-арыг болгаш өске-даа черлерде арга-арыг ыяжын узуткап, кемдеткени дээш РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 261 чүүлү-биле хамаатыларны 100 муңдан 250 муң рубльга торгаар ийикпе, азы 480 шак дургузунда албан ажилдадыр, азы ийи чылда эдип-чазар ажилдарга хаара тудуп, хосталгазын казып шиидер. Бир эвес арга-арыгны өжөгүзүн өрттеткен болза, 250 муңдан 400 муң рубльга торгаар азы 300 муң рубль торгаал-биле кады сес чыл чедир хосталгазын казып шиидер.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Хүннүн медээлери

«ЕНИСЕЙ СИБИРИНИҢ ЛИДЕРЛЕРИ»

Тывада, Хакасияда, Красноярск край-да «Енисей Сибириниң лидерлери» деп мөөрей чарлаттынган. Аңаа 21 хардан 50 харга чедир күзүлдүг улус киржи-болур. Тиилекчилерни инвестициялыг төлөвилелдерниң кадрлар курлавырынче кириер болгаш оларга «Енисей Сибири» деп улуг төлөвилелге ажилдаар арга тургустунар.

ШКОЛАГА ДИРЕКТОР ХЕРЕК

Кызылдың Ангара бульвары микро-районунда туттунуп турар чаа школага директорлап ажилдаар күзүлдүг улус аразында конкурсту чарлаан. «Күрүне болгаш муниципалдыг удуртулга», «Ме-неджмент» деп мергежилди чедип алган болгаш беш чылдан эвээш эвес башкы стажтыг, дээди эртемниг улус негеттинип турар.

ЧОН ЧИЗЕЗИНГЕ БЕЛЕТКЕЛ

2020 чылда Россияга эртер чон чи-зезинге Тыва база белеткенип эге-лээн. Республиканың Чазан чизе чо-рудуун белеткээр болгаш эрттирер комиссияны тургускаш, кижигүннерин ба-дылаан. Тываның Чазаның Даргазының бирги оралакчысы Александр Брокерт ону удуртур.

Чон чизези 2020 чылдың октябрь 1-ден 30-ге чедер. Бо удаада чизе ажи-лы өске чылдардан ылгалдыг болур. Ажилдың хөй кезии интернет дуза-зы-биле чорудары көрдүнген. Күрүне ачы-дузазының порталында чизе тала-зы-биле айтырыгларлыг саавырларны республиканың чурттакчылары боттары долдурар.

ЧУРАГАЙЛЫГ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Бо хүннерде республика девискээ-ринде чурагайлыг телевидениеже шил-чилге 99,17 хуу четкен. Тывага амгы шагның шынарлыг телевидение харыл-заазынче шилчилге 2019 чылдың июнь 3-те болур. Республиканың чурттакчы чонунга тайылбыр ажилын чорудар 198 волонтер тускай өөредилгени эрткен.

Кызыл хоорайда 69 волонтер ылаңгыя улуг назылыг чурттакчыларга чурагайлыг телевидениеже шилчилгени канчаар чо-рударын айтып берип турар. Ол ышкаш Каа-Хем, Кызыл, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Бии-Хем кожууннарның тус чер чагыргаларында 129 волонтерну хаара туткан.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ЯРМАКАЛАРЫ

Кызылдың мэриясы май 1 болгаш май 9-та Арат шөлүңге көдээ ажил-агий ярмарказын чарлаан. Аңаа огород-сад үезинде часкы тарылгага ажыглаар хөрзүн, үрезинер, чадаң ыштарның өзүмнери, часкы тарылга ажилдарыңа ажыглаар дериг-херекселдер дээш өске-даа чүүлдерни чонга садар.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солунуң 2019 чылдың чагыдыл-газы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шын-ны» үезинде чагыдып алырынче респу-бликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилери-висти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс! Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр

ыракта чурттап турар чоок кижилеринерге, эштеринерге бе-лек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагыдып берип болур силер.

	ИНДЕК-СТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	167,39	502,17	1004,34
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	175,44	526,32	1052,64
Редакциядан чагыдарга	—	96	288	576

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкенин төлөвирлиг кылып болур.

Электроннуң почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70.

Солунну чийк өртөккө чагыдып алыр органы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Чазак Даргазы социал четкилерде

ЧАСКЫ ХУН ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол часкы тарылга айтырыгларынче онза кичээнгейин угландыраарын чер ажилдыгларга айыткан. Ол дугайында социал четкилерде мынчаар бижип турар:

«Часкы хову ажилдары чоокшулап турар. Аңаа кончук шыңгыы белеткенири чугула. Эрткен чылдың эки түңнелдиг дүжүт ажаалдазының дуржулгазын салбаза чогуур. Ынчалза-даа мээң бодап турарым-биле, ийи кол чүүлче кичээнгей салбас болза, хоржок ышкаш-тыр. Бирээде, суггат чок шөлдерге тарылга чорударга, элбек дүжүт бербес болгай. Ынчангаш суггат арыктарын аштап-арыглаар ажилдарны дарый чорударын харысалгалыг удуртукчулар кичээнгейге алыңар. Ийиде, тарылга ажилының шупту киржикчилери чаас-чайыкка ынанып олурбайн ажилдаарын сүмелеп тур мен.

Олышкаш үрезин шилилгезин

бодамчалыг кылып көрээлиңер. Мени бо удаада Көдээ ажил-агый ямызы ам база 52 сая ажил рубльге үрезинни Хакасия биле Красноярск крайдан садып алып деп турары арай дүвүредип тур. Бистиң боттарывыстың үрезиннеривис эки дүжүттү чоп берип болбас деп. Ындыг болза-жок, бо талазы-биле тускай эртемниглер эки сайгарып көргөш, чурттан дашкаан үрезинниң эки талаларын бадыткап көрзүңер. Канчаарга-даа, бо таварылгада үрезин садарынче көрдүнгөн акша-хөрөңги бистиң араттары-выска ажыктыг болган болза деп бодаар-дыр мен.

База бир кол тема – минералдыг чемишчилдиге. Ону садарда, бюджет акша-хөрөңгизин камнап алыры-биле бүдүрүкчүлерже дорт үнгени дээр. Бир-тээ, араттар боттарының күжү-биле ону шыдавас болганда, садыглажышкынны төпчүдөр болза эки. Олышкаш мөөңү-биле алганы дээр, өртөктерин чиигедип база болгай».

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнүн хуусаадан эрте хостаарының дугайында

2019 чылдың апрель 16 №52/250-7 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун «а» дугаарлыг иштиги пунктузунга, «Тыва Республикада соңгулда комиссиязының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 19 чүүлүнүн 1-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Кызыл хоорайның девискээр

соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнү, 1977 чылда төрүттүнгөн, чурттап турар чериниң аайы-биле идип үндүргөн, Шончалай Алексеевна Чымбаны ук эрге-хүлээлгеден хостаар.

Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар А.Н. ЛОПСАН.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле, Россия Федерациязының депутаттар мандаттарының хуваалдазынга кириштирген кандидаттар даңзын депшиткен политиктиг партияларга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкыннарынга, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралына, ажилдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составының

(бадылаар эргелиг бир кежигүн) кезин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээниниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның соңгулда комиссиязының составына саналдарны 30 хонуктун дургузунда ук дыңнадыгны парлаан соонда, дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ЧАА ТОМУЙЛААШКЫН

Тываның көдээ ажил-агый сайыдынга ажилдап чораан, амгы үеде Кызыл кожуунуң удуртукчузу Валентин Ендан Тываның Чазак Даргазының оралакчызынга томуйлаткан. Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол аппарат хуралында оон дугайында дыңнаткан.

«Ажылды кончук эки билер, аргадуржулгалыг кижилер херек деп чүвени билгеш, Кызыл кожуунче ажилдадып чоруткан бодум коллегам, үежим Ендан Валентин Ивановичи Чазакче кээрин дилээн кижилер мен» – деп, Республика

Баштыңы чугаалааш, Чазак Даргазының оралакчызынга томуйлаар дугайында Чарлыкка атты салганын дыңнаткан.

53 харлыг В. Ендан ам агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдэзин харыылаар. 2012 чылдан бээр Кызыл кожууну удуртуп турар. 2001-2005 чылдарда республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга килдис начальниктеп, сайыттың бирги оралакчызынга ажилдаан арга-дуржулгалыг. Оон арага продукциязынга монополияны хандырар албанның удуртукчузу, Тываның көдээ ажил-агый

сайыды, Тываның Чазак Даргазының оралакчызы болуп ажилдап чораан.

МАЛ ООЛДААШКЫ УЛАМЧЫЛАВЫША

Бо хүнге чедир шээр малдың 399223 төлүн камгалап алган азы төрүүр малдызу оолдапкан (неделя дургузунда 67 444 төл немешкен):

- көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери – 5
- тараачын-фермер ажил-агыйлары – 5
- КБК – 62 хуу;
- хууда дузалал ажил-агыйлары – 60

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» телевидение жикчилери 25616 баш хураганы алган а малдың 78 хуузу оолдапкан.

Малдың чаш төлүн онча-менди кайтаргылар дээр, мал эмчилериниң талхайгааралды күштелдирген. 2019 чылдың 19-ка чедир өңчү хамаарылгазы чокк ажил-агыйларның 215461 баш чаш хураг Е-Селен деп эм-биле тараан. Ол дээрге 54 хуузу болур.

Ийи дугаар төлү төрүттүнгөн (азырап алган) дээр ай санында төлевир акша (ие-чаш капиталындан 1,6 хар чедир)

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗ ТӨЛЕВИРЛЕР ОФИЗ

Тыпсыр чуруму: ада-иелер (бичии уруг азырап алган ада-иелер) – РФ-тиң дээр кээринде доктаамал чурттап турар хамаатылар; 2018 чылдың январь 1-ден тура дугаар төлү төрүттүнгөн келген азы азырап алган; өг-бүлениң ап турар орулгазы оон кежигүнүнге хамаарыштыр ажилдап турар хамаатыларның амыдырап-чурттаары эң кудуку деңгелинде 1,5 хемчээлден ашпайн турар болза

Хемчээли: 2019 чылдың март 1-ден тура бичии чаштарга хамаарыштыр амыдырынга эргежок чугула көргүзүлгөргө езугаар төлевир акшаның түңү 10 655 рубль

Кайнаар чарып болурул: чурттаар оран-сава садып алырынче, ажи-төлү өөредилгезинче, пенсияның чыгыр (мөөңнээр) көззөнче, кадык камгалап дузазын

Чажындан 1-ги бөлүктүн инвалиди база инвалид уруглары ажаап турар кижилерге ай санында төлевир акшалар

Тыпсыр чуруму: чажындан 1-ги бөлүктүн инвалиди азы инвалид бичии кижилер ажилдап турар күш-ажыл кылып шыдаар ада-иезиниң кайы-бирээзинге (азы алыкчыга) азы азыракчызынга

Хемчээли: район коэффицентизи чокка – 5500 руб.

МКС (Кыдыкы Соңгу чүк районнары болгаш оларга деңгештирген черлер) район коэффицентизи-биле 1,4 – 7700 руб.

РКС (Кыдыкы Соңгу чүк району) район коэффицентизи-биле 1,5 – 8250 руб.

Кайнаар баар: Чурттап турар чериниң аайы-биле Пенсия фондузунче азы М

Чээлиге алган чурттаар оран-саваны (ипотека) чедир албап орулгалыг кезээниң орнун эгидип бээр

Деткимчени кым ап болурул: 2018 чылдың январьдан эгелээш, 2022 чылдың декабрь төнчүзүнге чедир ийи база үш дугаар төлү төрүттүнгөн келген хамаатылар

Ажылгаарының чуруму: чээлиге бажың садып алган азы моон мурнунда чээли бажың алган турган болза

Хуусаазы кажанга чөдөр: ийи ажи-төлдүг өг-бүлелерге субсидия 3 чыл дургузунда болур, үш дугаар төлү төрүттүнгөн болза, чиигелделиг үениң хуусаазы 5 чылга уламчыла бээр. Чээлиниң үезин чаш төлү төрүттүнгөн келген соонда алган болза азы төрүттүнгөн турда алган турганындан санаар

Кайы банкыларда күрүнениң деткимчези езугаар ипотеканы берип турарыл:

СБЕРБАНК

РоссельхозБанк

ВОСТОЧНЫЙ БАНК

- Субсидияны программаның шупту негелделерин езугаар күүсеткен болза ийи дакпыр ап болур биле база төлөп ап болур

Сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалы

22 МУҢ ЧЕДИРЕР ДИЗЕ

Тыва Республикада сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалының тазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң институту 2014 чылда тургустунганындан бер 2019 чылдың декабрьда мугур беш чыл боор. Бо үениң дургузунда ажил-чорудулга сайзырап, сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының болгаш хей-тининиң киржилгези калып, күрүнениң хыналда-хайгаарал органнары-биле ажилдажылга элээн умчаан.

Бүрүн эргелиг төлээ Андрей Сат апрель 16-да "Шын" үннүң редакциязынга кээп, "терик столга" олуржуп, сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалаар ажил-чорудулга-биле журналистер-аныштырган.

Сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалының тазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың Баштыңының 4 чылдың август 27-де турган №180 "Тыва Республикада уругларның эрге-ажыктарының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң, Тыва Республикада кижиниң эрге-ажыктарының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң, Тыва Республикада сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң Чаңгыс аай арадының дугайында" тываның үндезининге Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээниң Чаңгыс аай ап-ады боттандырып чорудуп турар.

Тыва Республикада сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң ажил-чорудулгазын боттандыра килдис организастыг, диктиг, аналитиктиг, метайылбыр дээш өске-даа аялдарны чорудуп турар, а бир эргелиг төлээниң институту сайгарлыкчы чорукту алаарына ажык-дузалыг ниити организацияларны бодунуң ажилына хаара келтир турар. Амгы үеде республикада сайгарлыкчыларның ниити организациялары "Овоя Россия", "Сообщество предпринимателей", "ИЗ промышленников и предпринимателей", боттарының эрге-ажыктарының камгалаар ажилды хоойлу-дүрүм өзү-чорудуп турарлар. Бо организацияларның төлээлери бүрүн эргелиг төлээниң чаңгыс аай ап-ады боттандырып чорудуп турар.

Бүрүн эргелиг төлээниң чаңгыс аай ап-ады боттандырып чорудуп турар. Амгы үеде республикада сайгарлыкчыларның ниити организациялары "Овоя Россия", "Сообщество предпринимателей", "ИЗ промышленников и предпринимателей", боттарының эрге-ажыктарының камгалаар ажилды хоойлу-дүрүм өзү-чорудуп турарлар. Бо организацияларның төлээлери бүрүн эргелиг төлээниң чаңгыс аай ап-ады боттандырып чорудуп турар.

ужур-дузалыг. 2018 чылда Хей-ниити чөвүлелдин хуралдарына чугула үш айтырыгны чугаалажып көргөн. Февраль 7-де эрткен хуралга 2017 чылда ажилдың түңнелдериниң дугайында Бүрүн эргелиг төлээниң чыл санында Илеткелиниң төлөвилелин сайгарып чугаалажып, саналоналдарны берген. 2018 чылдың август 30-де эрткен хуралга сайгарлыкчы ажил-чорудулгада ажит күш-ажылчы харылзааларны хоойлуга дүүштүр ажы-биле чорударының болгаш ажил төлөвилериниң эң кудуку деңгелиниң дугайында чугаалашкан. Ноябрь 29-та эрттирген хуралга сайгарлыкчы ажилды чорударына административтиг шаптаразынарны чайладырының аргаларын сайгарган.

Бүрүн эргелиг төлээниң ажил-чорудулгазына сумуларда, кожууннарда хей-ниити дузалакчыларның ажилы база улуг ужур-дузалыг болган. Оларны сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалаарына киржир күзелдиг идепкейжи кижилерниң аразындан шилип ап турар. Амгы үеде 21 хей-ниити дузалакчылар бар.

Бүрүн эргелиг төлээниң чанына эксперттер чөвүлелин тургузар ажил база эгелээн, чүге дизе сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалаар ажилга янзы-бүрү специалистерниң эртем-билини, арга-дуржулгазы херек апаар. Эксперттер чөвүлелиниң составына юристер, адвокаттар дээш өске-даа эртем-билигги специалистер кирер болза, маргылдаалыг айтырыгларны канчаар сайгарарына, кандыг шийтпирлерни хүлээп алырына дыка ажыктыг болур.

Тыва Республикада сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээниң делгереңгей медээзин дыңнаан соонда, Андрей Сатка журналистер айтырыгларны салганнар.

— Сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалына хей-ниити дузалакчылар идепкейлиг киржип турар.

чугааладынар. Херек кырында чедирген кандыг-бир дуза дугайында чугаалап болур силер бе?

— Ийе. Чөөн-Хемчик кожуунда мээң хей-ниити дузалакчы Виктор Сат бир сайгарлыкчыга бодунуң эрге-ажыктарын судка камгалап алырына дузалаан. Электри энергиязын керээ чокка ажыглаар дугайында дугуржулганы хажытканы дээш, ол сайгарлыкчыны 292 898 рубльге

дузазын көргүзөр дээш, "Экономиктиг десант" деп төлөвилелди бизнес-инкубатор боттандырып турар. Бо хемчег чүгле "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге эвес, ажил-агыйның өске-даа адырларында ажилдап турар сайгарлыкчыларга экономиктиг билиглерни чедирип турар. Сайгарлыкчыларның экономикага, саң-хөөгө, хоойлу-дүрүмге билиглерин бедидер дээш, улуг ажилды моон-даа соңгаар чорудар апаар.

— Күрүнениң хыналда-хайгаарал органнарының ажил-чорудулгазында сайгарлыкчы чорукка дужак болуп турар чүүлдер дугайында чугаа сөөлгү үеде үргүлчү чоруп келген болгай. Амгы үеде байдал кандыгыл?

— Күрүнениң хыналда-хайгаарал органнарының албан-дужаалдыг чамдык ажилдакчыларының хыналдаларының түңнелинде хоойлу-дүрүмнүң негелделеринге дүүшпес шийтпирлер хүлээп алган деп хомудалдар сайгарлыкчыларның талазындан көвүдээнин демдеглээр-дир мен. Сайгарлыкчы ажил-чорудулгада хажыдышкыннарга хамаарыштыр сагындырыг бээриниң орнунга торгаап турар таварылгалар эвээш эвес. Торгаалды сагындырыг-биле солуп болурун чүгле суд дамчыштыр шийтпирлээринге хамаарыштыр база айтырыглар бар.

— Күрүнениң хыналда-хайгаарал органнарының албан-дужаалдыг ажилдакчыларының

луурун саналдаан. "Роспотребнадзор" эргелели чүгле чаңгыс торгаалды сагындырыгга солаан, арткан ийи таварылгада тус тузунда 100 муң рубльге торгаар деп шийтпирлээн. Торгаалдарны сагындырыглар-биле солуп болур турганын ТР-ниң Арбитраж судунуң шийтпир бадыткаан, бо суд торгаалдарны сагындырыгларга солаан. Сайгарылгалар чоруп турда, бо ийи бүдүрүлгелер когаралга таварышканы чугаажок.

— Күрүнениң хыналда-хайгаарал органнарының боттарының хүлээлгелери бар-ла ыйнаан, күрүнениң бюджетинче хөй акша кирир дээн чижектиг аан...

— Бар болбайн канчаар. Сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалалына хамаарышкан хоойлудулганы чогулчалыг кылдыр ажилдап кылырынга Бүрүн эргелиг төлээ киржип болур эргелиг. "Хыналда-хайгаарал ажил-чорудулгазын организастаары" деп модельди төлөвилел башкарылганың иштинге боттандырып сайгарлыкчыларның эрге-ажык камгалаары-биле саналдаан бис. Бистиң саналывыс-биле хол-баштыр ТР-ниң Чазааның 2018 чылдың ноябрь 22-де № 589 доктаалы-биле регионга күрүне контролюнун хевирлериниң даңзызын, күрүне контролюн чорудар эргелиг күүседикчи органнары ол доктаалда тодараткан.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң май чарлыктарын күүседири-биле

торгаан. А Виктор Комбуевич электри энергиязын керээ чокка ажыглаар дугайында дугуржулганы шын эвес чарган деп судка шынзыдып шыдаан. Сайгарлыкчыдан торгаал акшазы тыртар дугайында энергетиктерниң билдиришкенин суд хоойлу өзү-гаар күш чок деп санааш, сайгарлыкчыны торгаал төлээринден хостаан.

Бо чижек бир талазында бистиң сайгарлыкчыларының экономика болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле эртем-билииниң кошкан көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш оларга дуза херек. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" губернатор төлөвилелиниң киржикчилерин

хыналдаларының түңнелинде хоойлу-дүрүмнүң негелделеринге дүүшпес шийтпир хүлээп алган уржуунда сайгарлыкчыларга когарал чедиргениниң оода бир чижээн чугаалап болур силер бе?

— "Национал продукцияны бүдүрер төп" КХН-ниң ажил-чорудулгазын ТР-ниң "Роспотребнадзор" эргелели хынааш, ооң ажилын 30 хонук дургузунда соксаткаш, 200 муң рубльге торгаан. "Серебро" КХН-ни хынааш, ооң ажилын 90 хонук дургузунда соксаткаш, база-ла 200 муң рубльге торгаан. Ол херектерни ТР-ниң Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар хайгаарал эргелелинге сайгарып турда, Бүрүн эргелиг төлээ торгаалдарны сагындырыгларга со-

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва Республиканың Дээди Хуралына Айыткалынга "Биче болгаш ортумак бизнесте, хууда сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының национал төлөвилелинге киржири Тываның экономиказынга кончуг чугула. Сагындырып каайн, 2024 чылга чедир сайгарлыкчыларның санын 22 муңга чедир көвүдедир сорулганы мурнувуска салган бис" деп демдеглээн болгай. Бо ажилга Тыва Республикада сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарының камгалаар талазы-биле бүрүн эргелдиг төлээ институту база бодунуң үлүүн кириери чугаажок.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Үлгедиг болгаш яла

ООРНУҢ ОРУУ МУҢГАШ

Россияның Кеземче күүселдезинин федералдыг албанның ТР-де эргелелинин эдип-чазаар колонияларында өске кижиниң өнчү-хөреңгизин оорлааны дээш 443 шииттирген кижилер кеземче херээн эрттирип турар. Оларның 53-ү мал оорлааш хосталгазын казыткан кижилер.

2018 чылда ТР-ниң Иштики херектер яамызы ТР-ниң Дээди Хуралына мал-маганның ээлеринге административтиг харысалганы быжыглаарының дугайында саналды кириген. Депутаттар эгелээшкенин деткип, хоойлуну хүлээп алган турган. Ынчалза-даа яамының дыңнатканы-биле, эрткен чылын полиция ажилдакчылары хостуг одарга чораан 1709 баш малды тыпкаш, ээлеринге эгиткен. Одарга мал-маган ээлери азы ооң бүзүрөткен кижизи чок чораан болза, малдың ээлеринге административтиг торгаалды онаарын утпаза чогуур. Хамаатыларга — 500-1000, албан-дужаалдыг кижилерге — 1000-2000, а юридиктиг эргелиг кижилерге 3000-5000 рубль болур.

ТР-ниң ИХЯ-ның 2018 чылдың түңнелдери-биле 593 мал оору демдеглеттинген. Кем-херек үлгедикчилери ниитизи-биле 2000 ажыг мал-маганны оорлаан, хамаатыларга чедирген когаралдың түнү 58 сая ажыг рубль болган. Бо чылдың эгезинден бо үеге чедир мал оорунга хамаарышкан херектерниң көргүзүлгери эвээп батканын сан-фактылар бадыткап турар.

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республи-када Кызыгаар эргелелинин

дыңнатканы-биле, бирги квар-талда Моолдун девискээринден мал оорлааш, кызыгаар хажыдып эрткен ийи хамаатыны тудуп, кеземче херээн оттуруп, хосталгазын казып шииткен.

Оор херектерни чайны изии, кыштың соогу дивес, аът-хөлдү тайга-таскыл ажыр мунуп шыдаар, кадык шыырак кижилер үлгедип турары билдингир. Ынчангаш шииттиргеннерниң 80 хуузунаң назыны 18-тен 39 харлыг күш-ажыл кылыр кончуг хып дээн үезинде аныяк эрлер болур. Кем-херек үлгетпейн, амыр-тайбың ажылдап-чурттап чораан болза, хөй-ниитиге кайы хире ажыктыг болурийик, хараа-данчыын... Ындыг-даа болза, чуртта социал-экономиктиг байдал база салдарлыг, оларның чартык кезиниң амыдыраарына доктаамал орулгазы чок болуп турар. Тываның девискээринде мал-маганга электроннуг им-демдектерни салып эгелээр болза, чүгле ынчан мал оорунуң эвээп бээриниң магадылалы бар.

Россияның Кеземче күүселдезин чорудар федералдыг албанның ТР-де эргелелинин 2 дугаар эдип-чазаар колониязында өске кижиниң өнчү-хөреңгизин оорлааны дээш 26 шииттирген кижилер чыдар. Оларның 5-и мал оору дээш кеземче херээн эрттирип турар.

Ук албанның кижизидилге талазы-биле килдистиң начальниги Виталий Монгуш мындыг тайылбырны берди: "Бо хүнде мында 270 хире шииттирген кижиниң 90 хуузу туберкулез аарыг болгаш, кеземче херээн эрттирбишаан, эмнедип чыдар.

Мал оору дээш 5 чылга чедир хосталгазын казыттырып шиидер. Бо берге айтыргың иштинче ханылап кире бергеш, таптыг сайгарып көөрге, кем-херек үлгеткеннерниң хөй кезии ажыл-агый чок кижилер болур. Олар дүрген акша ажылдап алыр дээш мал-маган оорлаар чоруктарны үлгедип турар. Мында мал оорлааш, кеземче херээн эрттирип турар беш кижилер бар. Шииттиргеннерниң хөй кезии өг-бүлениң чаңгыс-ла азыраакчылары. Ооң уржуундан хосталгада арткан өгнүү кыс ээзинге назы-хар четпээн уругларын бут кырынга тургузары берге болуп турар. Бир чижик, шииттирген кижилер ырак чер чорааш, чанып келирге, бажың өрттенип калган болган. Уругларын ашкарып-чемгерер, чурттаар бажың хөлезилеп алыр дээш, мал оорлап алыр деп бодал ооң бажыңга кирген. Амгы үеде мындыг херекке онаашканы дээш аажок хомудап, буруузуңуп турар.

Колдуунда-ла Эрзин, Өвүр кожууннарның хамаатылары Моол күрүнеден мал оорлааш, кызыгаар чурумун хажыдып эрткеш, туттуруп турар. Шииттиргеннер судтуң шиитпири езу-гаар албан черинге ажылдаан шалыңың азы пенсиязының чамдык кезээн малдың орнун тургузары-биле күүселде херээ езугаар когараан кижиниң агар-санынче шилчидип турар. Оларны эки корум-чурумнуг болурунче, кызымаккай ажылдаарынче сорук кирип турар бир чылдагаан — хосталгаже хуу-саадан эрте (УДО) үнүп болуру. Оларның-биле профилактиктиг

ажылды сарыг шажын, православа чүдүлгениң төлээлери болгаш бистиң ажилдакчыларывыс доктаамал чорудуп турар".

Тываның Камбы-лама эргелели үстүнде албан чери-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. "Сарыг шажында кижилер хилинчекти бодунга боду тып алыр деп тайылбырлап турар. Мал-маганны оорлап алыры белен, а ооң баш санын өстүрери амыр эвес ажыл-иш. Малчыннарның чыл-чылы-биле дерин төп, улуг күштү үндүрүп тургаш, азырап өстүрген малын оор алгаш баарга, аңаа кым хомудап, муңгаравас боор. А оор кижиге когараан кижиниң ыы-сызы, хомудалы дораан четпес-даа болза, кажан-бир оон-даа артык хилинчек-човулаң эртер кылдыр бодунга эглип келир. Ону угап билири чугула.

Улуг назылыг өгбениң, хөй ажы-төлдүг азы амыдыралы чегей өг-бүлениң чаңгыс-ла чегерикчи малын күш-биле хунаап азы оорлап алган кижилер кылган кара үлгедиин бүгү назынында чүөктөп хилинчекте-нир апар. Ол ышкаш оор кижилер улустуң чүгле өнчү-хөреңгизин, мал-маганын эвес, а аарыг-аржыын өске-даа хөй бачыдын катый алгаш барган болур.

Нүгүл-бачыттыг үлгүлүң бир-ле хүн албан оор кижиге дедир эглип келдизе бо хүн кадык-чаа чурттап турар болзуңа чорук кылганыңардан сунуңуңер көвүдээн туду даарта эмнеттинмес ааарып, озал-ондакка жып, амы-тыныңардан болуруңуң айыылы тунуп келир. Оор кылган дээш бо назынында эв болза, келир назынында түрөңги чуртталганы кидеп, Тываның Камбы-Лопсаң Чамзы чугаалады.

Малчыннарны чаш азырап турар ада-иеге дедир болур. Чашты хүннүң карып-чемгерип, эмири гаглап өстүрер болгай оолдаашкынының үе анай, хураганын онча-доруктуруп алыр дээш дүн-хүн чокка карактаар база ындыг. Чай, кыш малының чегин белеткэ жаа-хораазын чылыглаа таар... Кижиниң мал-ма өнчү-хөреңгизин оорлап чыттыг чоруктан чайлап, ныг үүледен кылып чор деп сарыг шажынның сур өөредип турар.

Шончалай ХОВА

Культура амыдыралы

«ТИЛЕЛГЕНИНГ САЛЮДУ» ФЕСТИВАЛЬ ЭГЕЛЭЭН

Мөңгүн-Тайга кожуунга болуп эрткен суму чергелиг «Тиилелгениң салюду» фестивалы.

2020 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынының 75 чылдаанынга тураскааткан хемчеглер бүгү Россияда эгелей берген. Ооң бир көскү чижээ, регионнарда «Тиилелгениң салюду» уран чүүл фестивалы болур. Тывада ук фестивальдың регионалдыг чадазын — Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвү база республиканың культура яамызы эрттирип турар.

Фестивальды март айда сумуларга эгелээн, а апрель 13-тен эгелеп кожуун чергелиг чадазы чоруп турар. Он тос муниципалдыг тургузуг аразында бир дугаар Улуг-Хем кожууну база уран чүүл фестивалын эрттирип, регионалдыг чадага киржир тиелекчи коллективтер илереткен. Кожуун чергелиг фестивалдар май 2-ге чедир уламчылаар.

Фестивальдың кол сорулгазы Ада-чурттуң Улуг дайынының ат-алдарын болгаш маадырлыг төөгүзүн улусчу чогаадылга болгаш уран чүүл дамчыштыр суртаалдаар, чурттуң камгалакчыларының чырык адын мөңгөдө хүндүлөп, сактып чоруун аныяк-өскөңгө кижизидери. Ынчангаш улусчу чогаадылга коллективтери Россияның болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүңгө тураскааткан хемчегтерге иделкейлиг кирип турар.

Регионалдыг чадага тиелекчи болган коллектив бодунуң концерт программаның дугайында видеофильмни тырттыргаш, Сибирь регионнарының аразына болуп фестивалче чорудар. Тывага бо хемчег шынар-

лыг болгаш бөдик деңнелге эртсин дээш, Республиканың улусчу чогаадылга бажың кожууннарда культура одагларының уран чүүл удуртукчуларына тускай семинарны эрттирген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының

тиилелгезинге тураскааткан хемчеглерни чүгле уран чүүлдүң аңгы-аңгы жанларын күүсеткен концерт эвес, а ханы уткалыг болгаш ыраажының база көрүкчүнүн иштиги сагыш-сеткилин доюлдуруп келир програм-

маны тургузарын чедип, рын чыыштың киржикчилер тайылбырлап өөреткен. Мөхөвирлиг билиглерни улусчу чогаадылга болгаш дыштан төвүнүң ажилдакчылары С. Петербуртта күрүнениң культу институтунуң профессору жиссер, РФ-тиң культуразы алдарлыг ажилдакчызы А. Сандр Березинниң Новосибирск хоорайга эрттирген минарына шиңгээдип алган республиканың культура оларының уран чүүл ажилдакчыларына дамчыдып берген.

«Тиилелгениң салюду» фестивалдың кожуун чергелик чадазының тиелекчилери май хүннеринде Кызылга Улусчу чогаадылга бажыңга чыгып келген Кожууннарда келген бөлүктөр шактан эгелеп боттарының программаларын көрүкчүгө, жоору бараалгадыр. Ийи хүн дүргүзүп болур фестивалдың түңнел биле май 7-де 18 шакта эң дөре деп санадыр шилиттинге программалыг коллективтерни гала-концерти болур. Тыва болган «Тиилелгениң салюду» фестивалдың дээди шаңгалы алган коллектив дараазында чадаже эртер. Фестивальдың түңнел көрүлдөзи 2020 чылдың майдан ноябрьга чедир Москва эртер.

Виктория АЙМА

Хомду дайынының маадырлары

«Шын» солунга 2019 ч. февраль 2-де парлаттынган «Маадыр кымнарыл» деп чүүлдүн автору А.К. Канзай XX чүс чылдарның эинде Барыын Моолга национал-хосталгалыг шимчээшкенин, 1911-1914 чылдарда Хомду дайынының төөгүзүн, оон тыптып чылдаганын, ишти-даш-даргалдыг аар-берге байдалын ташук дайынга тыва шериглериниң ишкениниң дугайында бижээн. Шын-оол Кангаевич совет үениң өмдөннери Р.И. Кабо, В.И. Ду-Ю.Л. Аранчин, М.Х. Маннай-оол-онун делгеренгей чырыдар дээн адажышкыннарын демдегледип.

Ынчалза-даа ук эртемденнерниң тал турганы эвээш санныг архив материалдарында Хомду дайынында ишкен тываларның ниити саны 675, 1200 деп бижип турары, кымнар кожуун, сумулардан келгени, аразында хей кижиниң ат-сывы, хыры, каш катап чорааны дээн китиг карышкак чүүлдер бар болду. Оларның салым-хуузу кандыг бол-дээн ышкак айтырылганын бо-ерге чедир тодаргай шинчилет-эни эртем кандидаттары, доктор-луг төөгү эртемденнеривистиң са-салышкыны ханы эвес деп билип-р бис.

Олар боттарының чедип алганы-й мергежилниң аайы-биле таарланып алгаш, Тываның бир улуг төөгүлүг ужур-ут-болуушкунун тоомчага ал-турарын эскерип турар бис. У шивээзин хостаандан бээр-ыл оюнга тураскааткан 2012-ын Май 1-де «Хүреш» стадио-болган театр артистериниң илгези-биле онзагай ба-мныг оюн-көргүзүг соонда Республиканың Баштыңы, Даргазы Ш.В. Кара-оолдун чүс чыл бурунгаар болган-луг болуушкуннарже тыва-устун кичээнгейин угланды-

Хомду дайынының маа-дары бистиң чонувустун-тышкыннарында чүге-айн барганыл? Бо айты-ны боттарывыс мурну-а салыр болзувусса эки-өмдөннер, чогаалчылар,-гүчүлөр боттарының-елин бээр үе келген деп-п тур мен. Хосталга-демиселге маадырлыг чоруун-скен өгбелеривистиң аттарын-жидер талазы-биле ажилдарны-төлүнүң ажи-төлдери кылып-дары күзенчиг» деп кыйгырып,-инниг чугааны эгелээни биске, у дайынынга эрес-дидим кириш-риглерниң салгалдарынга, улуг-аралды хайныктырган.

Ынчангаш Тыва Республиканың дээди-ш ортумак өөредилге черлериниң-ден башкылары сургуулдарын, ма-атура, аспирантура дооскан анык-ерни эвилелдеп, база кожуун, суму-үнде төөгү болгаш чурт шинчилээр-мнерниң өөреникчилери, Хомду-ының киржикчилериниң дугайында-ышкыннары чыып, оларның атта-ар-назынын, чер-чуртун тодарыдып-диринче, төөгүгө мөңгедидеринче-рып тур бис.

Скай грантылар-биле ажилдап, шинчилел экспедицияларын чо-чон аразынче кирип ажилдаарын-арладып болбас хемчеглериниң-зи деп бодаар бис. Февраль 2-де-дырлар кымнарыл?» деп солунга-чүүлге хамаарыштыр тодаргай-барымдаалыг допчу-даа бол, бо-иалды бижиинге идиг болду.

Ын Ноянның ниити чагыргазының-де Салчак кожуунга чагырып-н Нуур болгаш Кыргыз сумула-ан элээн хей киж 1912-1913-1914-арда Барыын Моолга национал-галыг шимчээшкенин, Хомду ши-н хостаарынга киришкен деп бистиң-ктыгның, Каргының, Шынаанын-назылыг ирейлери бо-ла чугаа-ан олурарын дыңнаан болгаш, ол-еривисти чыып, бижип алат турган

1911-1913 чч. Барыын Моолдун бол-гаш Танды-Тываның национал-хосталга-лыг демиселиниң төөгүзүнүн дугайында-солуннарга, номнарга үнген бижик-барымдааларын хей чылдарда чыып-келген бис.

1921-1931 чылдарда Тере-Хөл суму-зунга хамаарышкан архив материалдар-ны моол дылда боорга, ажылап шыда-ваан мен. Үжен ажыг бөлүк бижимелдер-бар. Ынчалза-даа латин бижиктерлиг-саавырлардан хейнү билип алган мен. Ында 1934 чылдарда бижиттинген до-кументилерни ажып көөрүмгө, мындыг-төөгүлүг барымдаалар бар болду.

Амгы Тере-Хөл девискээринден 1912-1913-1914 чылдарда Кыргыз болгаш Нуур-сумуларын Хомду шивээзин хостаа-рынга киришкен тыва эки турачыларга-«сүзүк шеринге» чорааш, эеп келген-улустун аттары: Карма оглу Шондаан-Маадыр, (Шондаан-Соржу), Амбуу оглу-Манчын-Чинзелиг-Берттүг, Лама-жап оглу Бөлзүк (Чылгычы-Бөлзүк),

Шондаан-Маадыр Кармаевич Кыр-гыстың хуу салым-чолу Хаазут ко-жуунун Кыргыз сумузуңуң үе хөгжүл-дезиниң аайы-биле шинчилээр солун. Ада-иези тос харлыг Шондаанны Сайгал-дуганынга лама сургуулунга (хуурактап)-өөрөткен, «Соржу лама», Шондаан-Соржу саймаарга четкен.

Шондаан дөстүнмес, эрес-шоваазы-биле үежилеринден ылгалдыг чораан. Сайгалга турган кыдат садыг бүүзезин-чок кылырынга киришкен база оларның-чылгы малын үзе сүргөш, суму аалдарын-га тарадып үлөпкен деп чон аразында-чугаа база бар.

1912-1913 чылдарда национал-хос-талгалыг дайынынга киржип чораан-Танды Тывазы шериглериниң эки тура-чылары амгы Моолдун (Хомду) Коптуну-хосташканнарың бирээзи Карма оглу-Шондаан-Маадыр сумузуңга эеп келгеш, өг-бүлө тудуп, малын өстүрүп, аң-меңин-аңнап чурттап турган.

1931 чылда Тыва Арат Республиканың

1916 чылда фин аян-чорукчунуң тырттырган чуруу.

Ак-Ашак оглу Балбыр. Олар кадыг-дошкун тулчуушкуннар соонда дириг-менди эеп келгилээш, Хомдуга болган-онза төөгүлүг дайын-чаа дугайында-чонунга, эш-өөрүңгө, дөргүл-төрелинге-чугаалап берип чораан.

КЫРГЫС KARMA OGLU SHONDAAN

Манчын-Чинзелиг-Берттүг биле-Чылгычы-Бөлзүктүн чугаазында мындыг-медээлер бар:

«1912 чылдың чеди айның ортан-үзүнде Моолдун Буянт деп хемге-келгеш, ында шериглер-биле кат-тыжып, аът-хөлүвүстү солуп, че-дир чепсегленип алган бис. Хомду-дайынынга киржип чораан чаңгыс-чер-чурттугларын башкарып чораан-живис Карма оглу Шондаан, шынап-ла, эрес-дидим маадырлыг чоруун-көргүскен. Бир тулчуушкун үзүнде-мунуп чораан малы балыглангаш, кээп дүжөргө, адының артынче-чыда дүшкөш, элээн хей удурланык-чыларын (манчы-кыдаттарны) боо-лап узуткаанын, кады чораан эштери-бистер, магадаан бис. Оон улаштыр-Хомду шивээзин манчы-кыдаттардан-хосташкаш, тура-соруктуг, хей-адыгыс бедик чанып келген бис. Карма оглу Шондаан «Маадыр» — деп-хүндүлүг атка четкен».

Шондаан-Маадыр Карма оглунуң 1892-чылда төрүттүнген чери Сайгалда чайлаг-чер. Чогум турум чурту кыштаа Устүү-Балыктыг Чагыртай, чайлаглаар чери-Сайгал (Церк, Көргүрээ). Ада ызыгуур-угу Кыргыз сумузуңуң Кыргызстарындан. Дагылгалыг, сүзүк хей-адын чалаар-чери «Үжен Үш-Баштыг-Онгоннар», арамайланып, авырал дилээр чери

Чазаа малды читкелеп санаанындан-Шондаан-Маадырның хуу малының-саны хей болганындан, эт-хөренгизин-хавыргаш, эрге-шөлээзин кызагдап, Хомду дайынының «Маадыры», «Чаңгыс-эрге-дужаалдыг келген кижини «Феодал-бай» деп ылгап эгелээрге, ол аңаа таар-зынмаан.

Тываның төөгүзүнде 1932 чылда-«Тере-Хөл самыны» болган. Ол үймээн-Сайгалдын Сарыг-Дөң деп черден эгел-ээш, Шынаа ыйгылаажыга чедир-өөскээнде, ТАР-ның арат шерии кээп, тура халышкынны базап каан болуп-турар...

1934-1939 чылдарда Шондаан-Маа-дырны феодал аңгының кижизи деп-репрессияга таварышканындан ажи-төлүнүн, аймак ызыгуурунун аттарын-чажырап ужурга таварышкан. Шондаан-Маадыр 1939 чылда агарып үнүп келгеш, өскөн-төрзүн чери Качыкка, Сайгалга-амыдыралын уламчылаан. Ынчангаш-Шондаан-Маадырның уруг-дары «контр-ажы-төлү» деп ададырындан чалданып, авазының Баян-Чыргал деп адының эге-көзүн фамилиязы кылып ап, Баяннар-болган.

1994-1995 чылдар үзүндөн бээр-Качык чонунун чагырга черин даргалап-чораан Куңгаа Даш-оол Буевич, Шожул-чап Седип Кыргысович, Биче-оол Сергей-Кунажапович, Нанчыт Роза Кыргысовна, Натпит Маадыр Эрес-оолович, Сам-быр Аржаан Анатолийович база Эрзин-кожуунун чагырыкчызы чораан Дамдын-Байыр Алексеевич чаңгыс чер-чурттуг-өгбези Кыргыз Шондаан-Маадырның-адын мөңгедидер дугайында 2011-чылдың сентябрь 24-те Төлээлекчилер-хуралы болгаш суму чагыргазының-хуралына №22 дугаарлыг

доктаал шиитпирин хүлээп алган.

Ук доктаалга үндөзилээш, 1911-1914-чылдарда Хомду дайынының киржик-чизи Кыргыз Карма оглу Шондаан-Маадырның тураскаал-самбыразын суму-чагыргазының оран-савазынга азып, чаа-кудумчуну база адаан. Хомду шивээзин-ден эккелген довурак холуп, чодураа, ыргай (ирга), хөөрүүс (рябина) болгаш-сирень деп чадаң шимелде ыяштар та-рып, Качык школазының девискээринде-Хомду дайынының киржикчилериниң-аллеязын тургускан.

Кыргыз Шондаанның төрзүн оглу-Санаа Шондаанович Баян дөргүл-төрелдерин, салгалдарын эвилелдеп-тургаш, школага, уруглар садынга, клубка, чагырга черинге компютер, музыкалыг төп, телевизорларны, ном-нар, солун-сеткүүлдерни, чуруктарны-белекке берип, Качык хемни кежир-көвүрүг тудуунга, Субурган тударынга-материалдыг дузазын көргүскен. Бо-ла-бүгү хемчеглер суурнуң аныак-өскенинге-өгбелериниң дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңылдарыңга кижизидер-ажылга эвээш эвес салдарны чедирип-турар. Шондаан-Маадыр Карма оглунуң-эң чоок төрелдери болза Тоскум, Төмүр, Шавыраачы, Чииже, Чамбаа, Баанчын-деп улустар чораан.

Шондаан-Маадыр Кармаевичиниң-кады төрзүн кыс дүңмазы Токсум-Долгар Кармаевна (1896-1974 чч.). Долгар Кармаевна биле Василий-Идамнар хей ажи-төлдүг, Кунгуртүг-суурнуң тургузукчуларының бирээ-зи, колхозтун саанчызы, малчыны. Дагылгалыг чуртун кагаан, өлчей-кежиктиг чону биле эл-хол болуп-чурттап эрткен. Оон салгалдары-суму чартыы, бистиң кожуунунуң-социал-хөгжүлдизинге улуг үлүүн-киргеннер.

Оларның улуг уруу Лидия Ва-сильевна Идам үндөзин кадрлардан-1948 чылда Кызылдың каттышкан-школазын дооскан 1-ги мал эмчизи, оглу Сагаачы.

Сенди Васильевнаның оолдары: Аян-оол, Маша, Александр, Анду, Серенмаа, Антон, Хеймер-оол.

Маадыр ие Хажытмаа Васильев-на биле Бадыраа Чоксумович Бады-рааларның ажи-төлү — Валя, Юра, Алексей, Ким, Чечекмаа, Орлан-оол, Мерген, Белек, Байыр, Сайлык, Чой-ган, Орланмаа, Өнермаа.

Севи́лбаа Васильевнаның уруг-лары: Рада, Росина, Орлан, Робель, Биче-кыс, Адар-оол.

Байыр Васильевна биле Анатолий-Лопсановичиниң уруглары: Анатолий, Тоня, Сайзана, Сюзана, Кира, Лола, Хая-Мерген, Омак.

Александр Васильевич биле Екате-рина Кыргысовнаның уруглары: Омак, Вика, Ира.

Хеймер уруу ТР-ниң алдарлыг малчы-ны Анна (Мая) Васильевна мал-маганын, ажи-төлүн өстүрүп чоруур, чонунга хүн-дүткелдиг, уруглары: Аяс, Айдыңмаа, Даң-Хаяа.

Шондаан-Маадыр Кармаевичиниң-өөнүн ишти, уругларының авазы Баян-Чыргал Бадыевнаның бисте ады Буу-рул-Баштыг Чыргыл-Эзче. Кончуг буян-ныг, улус божудар Эзч (хин кезер ава). Уруглары Серенчеп Шондаановнаның-уруу Седен (Сенгин) Наташа — Улус өөре-дилгезиниң тергини.

Дарый Шондаановнаның (1932-1953-ч.ч.) Качык сумузуңуң «Кызыгаар» кол-хозунга малчынап чораан оглу Сарыг-оол милицияга ажилдаан, оон соонда-арат ажил-агылыг чораан. Тыва Рес-публиканың алдарлыг ажилдакчыла-ры Санаа Шондаанович биле Ирина-Бээжиновна Баяннарның оолдары: Радислав, Владислав, Аяс, Аян тус-тус-эртемнериниң, ажилының аайы-биле-чедишкениң ажилдап чоруурлар. 2000-чылдың медээзи-биле алырга, Кыргыз-Шондаан-Маадыр Кармаевичиниң хан-төрзүн салгалдары ниитизи биле 46-кижи болган.

(Уланчылыг).

Серенмаа ХОМУШКУ,

Тываның национал музейиниң-Кунгуртүгдө төөгүнүн, чурт-шинчилел салбырының эргелекчизи.

ЫРЫМ, ҮНҮМ ХАЯЛАРДАН ДЫҢЗЫП ҮНГЕН...

2019 чыл — Тываның улустун чогаалчызы Салим Сүрүн-оолдун 95 чыл ою. Республиканың культура, уран чүүл төптөрүгө чогаалчынын ыры-шүлүктери куттулуп, сактыышкыннар болгаш аянын номчулгалар кезээлери эртери чугаажок.

Тыва кижиле мал-маган ажил-агыйлыг, амыдыралы бойдус-биле харылзаалыг болган соонда, чогаалчы чолдун эгеи база оон укталыр. Төрзэн Тыва чуртуну шынаалар, ховулар, аяңнар шыпкан-даа болза, колдунда-ла дагылыг чер болгай. «Чогаал ажилын чүүден эгелзэн силер?» деп айтырыгга чогаалчы С.С. Сүрүн-оол: «Даглар аразында төрттүнгөш, дагылыг чуртка ескенимден, даглар аразында чурттап чоруур төрел-чонумнун ачызында дөстелип үнген мен» — деп харылаар чораан.

Салим Сазыгович Сүрүн-оол 1924 чылдың апрель 15-те Барыын-Хемчик кожуунун Ак-деп черге төрттүнгөн. 1938 чылда Кызылдың башкы техникумунче өөренип кирген. Сөөлгү курстарга, дайын эгелзэн хараазы-биле, ону ыраккы кожууннарже ажилдадып чоруткан. 1946 чылда совпартшколаны дооскаш, дээди билигни Кызылдың күрүненин башкы институтунга 1954 чылда чедип алган.

Башкы мергежилин Тээли, Белбей, Көк-Тей ниити билиг школаларына быжыглап алган соонда, ону Москва хоорайның Чөөн чүк улустарының коммунист университетинче (КУТВ) өөредип чоруткан. Ук өөредилге черин дооскаш, төрзэн чуртунун төвү Кызыл хоорайга чурттап, СЭКП Тыва обкомунун инструкторунга, Тываның ном үндүрер черинин кол редакторунга, Тыва АССР-ниң Радиокомитеттин директорунга, барык он алды чыл дургузунда Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелинин хары-салгалыг секретарына (1968-1984 чч.), Тываның төөгү, дыл болгаш литература эртем-шинчилел институтунга эртем ажилдакчызына ажилдап чораан, кылбаан-тутпаан ажилы чок...

Салим Сазыговичинин чогаалдыкчы эге базымнары чээрби дөрт харлыында эгелзэн, ол бодун арай-ла орай бижип эгелзэн мен деп санаар турган. Литератураның кол жанрлары поэзия, проза болгаш драма жанрларының шуптузунга дөртөн ажыг номнары бижип,

чырыкче үндүргөн. Шүлүктөр номнары: «Баштайгы ном» (1952), «Мээң аалым» (1957), «Көк-көк даглар» (1969); калбак чогаалдар чыындылары: «Чечен чугаалар» (1960), «Чайгы хүннер» (1963), «Силиг-оолдун чагаалары» (1965), «Чолаачының оглу» (1967), «Арбай-оол болгаш ак анай» (1987); тоожулар: «Ынакшыл-дыр» (1965), «Адыжок» (1966), «Озалааш хем» (1968, 1995), «Лейтенантының даалгазы» (1970), «Авазынга даңгырак» (1973), «Кымның оглу?» (1977), «Кижиниң намдары» (1983), «Ак-Төш» (1984), «Ногаан ортулук» (1986); романнар: «Өске кадай» (1980), «Тывалаар кускун» (1994); шиилер: «Садка» (1957), «Ооң дугайында соонда» (1959), «Чалатпаан аалчы» (1959), «Озалдаан-дыр силер, доктор» (1968). Чогаалдар чыындызы ийи том кылдыр 1991, 1992 чылдарда үнгөн. Чогаалчының бижзэн ажилдарының даңзызынче хөй санныг очулгалары, методиктиг ажилдары база кирген.

Тываның улустун чогаалчызы А.А. Даржай тыва чогаалчылар аразында тарай берген хөктүг чугааны мынча деп сактып чугаалаан чүве ийин: «... чогаалчы Монгуш Өлчей-оол бир катап таакпылап турган бөлүк чогаалчы өөрүнүн аразынга келгеш: «Салим Сүрүн-оол "Кымның оглу?" — дээн. Эштери аайын тыппайн, ооң ада-иезиниң аттарын адап, догааштырып пат-ла болганнар.

Адак сөөлүндө шын харыны баштак, тывыггыр чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун чогаалдарының аттарын адап, мынчаар тайылбырлаан-дыр:

«Салим Сүрүн-оол "Кымның оглу?" Ол "Көк-көк даглар" аразында "Озалааш хемниң" "Ногаан ортулуктуг" "Садка" "Лейтенантының даалгазы-биле" "Авазынга даңгыраглааш", "Чайгы хүннерде" "Чалатпаан аалчы" биле "Өске кадайдан" төрттүнгөн».

С.С. Сүрүн-оолдун чон аразынга көскү идеякыйжизин болгаш хөй-ниитижи ажил-херзэн маңаа демдеглевес арга-жок. Ооң удуртуп турганы республикада билдингир «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкынындан он ажыг салым-чаяаныг шүлүкчүлөр, чогаалчылар үнгөн. Ол дээрже Артык Ховалыг, Марит Хайдып, Лидия Иргит, Николай Куулар, Антон Үржаа, Василий Хомушкү, Артур Хертек болгаш өскелер-даа. Салим Сазыгович чогаал теориязын тайылбырлап, чогаалды бижиир арга-сүмезин берип, чогаалчы арга-дуржулганы аныктарга дамчыдып чораанын ук каттыжышкынның кежигүннери ам бо үеде сактып чоруурлар. Оларның хөй кезини амгы үеде Россияның Чогаалчылар эвилелинин кежигүннери апарганындан Сүрүн-оол Башкызының Улустун чогаалчызы деп бедик адын бадыткап чоруур салгалы ам-даа бар, үзүлбээнин медегер билип аар бис.

Ат-сурагыг чогаалчының өлүм чок чогаалдарындан ооң философчузу, мөңгө айтырыгларны көдүрүп билири, чогаал теориязын ажыглап шыдаар билдирли, карак кызыл кезээ шудургузу илереп турар. Ол тыва чогаалдарның темаларының дугайында мынчаар тайылбырлаар чораан: «Сөөлгү үеде тыва литературада репрессия темазы — түр үениң темазы-дыр, а хөй кезинде бойдус темазы колдап турар. Эң-не нептеренгейлери күш-ажылдың кижилери, авазы, төрзэн чери болгаш ынакшыл...»

Тыва чоннун ынак чогаалдарының авторунун хөрзэнге сыңышпастан, саргып аартып чораан эң-не чидиг айтыры — арага болгаш арагалаашкын. Ол ооң барык шупту чогаалдарында таваржып турар. Ылаңгыя «Авазынга даңгырак» деп тоожуга совет үеде чеже сайгарылгалар, тематиктиг кичээлдер

болгаш номчулга кезээлери эртпзэн дээр. Ук чогаал катап чырыкче үндүрүп, чон аразынга калбаа-биле суртоттурары чугула.

Тываның улустун чогаал Сүрүн-оолдун болгаш ооң чогаал дугайында статьяларны, чүүлдерни, сайгарылгалары шинчилекчилери Ч.М. Чульдулар, С.С. Комбу, У.А. Донгалар, Марит Хайдып, Виктор С. Олег Сувакпит, Юрий Кюнзег Кужүгет, журналист Светлана болгаш өскелер-даа бижзэн

С.С. Сүрүн-оолдун 1955 жээни «Сеңзэ» деп шүлүүн баштайгы ынакшылы — Тываның балериназы Наталья Дойдало маа-Рушевага тураскааткан бар болгай. Тываның база бичаяанныг оглу, уран чүүл кичоок өңнүү Анатолий Сергеевичтен дыңнаанымны кирири «Шаанда аныяанда композитор Чыргал-оол биле чогаалчы Сал оол бир чараш кыска аажок-ла турганнар. Кудумчуга Чыргал-оол кыс Наталья-биле четтинч кылаштажып чорааннар. Сүрүн аныктарның артындан кээп, ортузундан чаза булгап кылаш бергенин ол үениң кижилери көр Чараш кысты салым-чол ийиң кайызынга-даа бербзэн, оо Тываның ат-алдарлыг кызы Надежда Рушева кайыын төр ийик...»

Соонда барып Сүрүн-оол «Сеңзэ» деп шүлүүн Чыргал-оол өөреникчизи, композитор Юрий аялганы бижип каарга, ол шүлүү ынак ырызы апарган. Тываның чогаалчызы Салим Сүрүн-оол шоору көк-көк дагларга чаңгы аркан. Чечен чогаалдың бизен туругланының шыпшыныга чырык черге чеден-не хар чурттазынында арттырып каан үүженин четтирип чоруур болзувусса, тылывыс читпес.

Ульяна МО

ТР-ниң Күрүн архивинин адалчызы, филология эртемнегкандис

Төөгүнүн арыннары

Баштайгы херээжен чолаачы кымыл?

Баштайгы тыва херээжен чолаачыга Ондар Кененовна Чаңгаа хамааржыр. Ол «оттут-тергени» эң-не бир дугаар 1936 чылда өскөн-төрзэн чери Чөөн-Хемчиктин Баян-Талага көргөн. Кыстың ада-иези ынчан аңаа чурттап турган.

Күскээр бир хүн Кызыл хоорайда (АРШ) араттың революстуг шеринде шериг хүлээлгезин эрттирип турар командир даайы Ооржак Биче-оол «М-1» деп маркалыг чийик машиналыг келген. Сумунун чону ону сонуурган, тудуп суйбап шаг болуп-ла турган. Ол үеде аңаа чо-

лаачы болур күзел төрттүнгөн. Ону даайыга чугаалаарга, ол деткээш, Кызылче эдертип алгаш, чолаачыларның түр курстарына кирип каан. Тыва Арат Республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан 36 оол, 1 кыс өөренип эгелзэн. Ондар Кененовна-биле кады сөөлүндө барып Совет Эвилелинин Маадыры болган Хомушкү Намгаевич Чүргүй-оол база өөренип турган.

Чаңгыс кыс сургуулду эштери хүндүлээр, аңаа дузалаксаары хөлчөк. Оолдар аразында курстарны дооскаш, чолаачы шынзылганы алган. Аныяк чолаачыга «М-1» деп маркалыг машинаны хүлээди бергеш, Тываның Аныктарының Революстуг Эвилелинин Төп комитетинин харысалгалыг ажилдакчыларын кожууннар аразында аргыштыраларын хүлээндирген.

Бир чыл эрткенде эки ажилдыг чолаачы кысты нам Мактал бижики-биле шаңнаарга, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К. Тока тывыскан. 1943 чылда капитан Т. Кечил-оолга командылаткан тыва эки турачылар эскадронун фронтуже чорудуп турда, оларның чамдызын автобузунга олуртуп алгаш, Тыва биле ССРЭ кызыгаарына чедиргеш, үдешкен кижиле база ол.

Баштайгы тыва херээжен чолаачы Ондар Кененовна Чаңгаа муң-муң километрни машиналары-биле эрткен. Ол күрүнениң хөй санныг шаңналдарының эдилекчизи.

Юрий ДАРБААНЫҢ «Тыва дугайында 99 айтырыгга харыы» деп номундан алган.

КАЙГАМЧЫК ЭКИ ЭМЧИВИС
МАРГАРИТА ТУРЧИНАНЫҢ ЧЫРЫК АДЫН

Мөңгүнүн суу — серебрянка
Бөгүн улуг чидириглиг.
Чоннун ынаа эмчи чээним
Чорта берген хажыдалда.

Алдан-Маадыр азы Өвүр,
Улуг дарга азы малчын
Алалай көөр сеткили чок
Ужур дыка билер кижиле.

Чараш эмчим, Маргарита,
Чазык-чаагай эки чаңың
Эм-домну ала-чайгаар
Эзилдир сиир солупкан дег.

Гиппократ даңгыраанга
Алызындан эң-не шынчы.
Кижизинге магадалым
Амы-кадыым экижиткен.

Четчип бышкан назынында
Хенертен чол чоруй бардың.
Чеже кижиле сеңзэ ынаан
Херелдиг хүн улаар болзун.

Чоок төрөл кижилерин
Чоктаан сеткил хомудалы
Чонга кеди чоргааралды
Чоорту улам быжыктырар.

Хүлүмзүрүүн хүнзүг чылыы
Күзел оттур чайнаан

Хөй-ле кижиле сеткилинге
Хөңнүн күжү артар болзун!

«Дарлашкындан үнгөн-не би
Дагын катап дарлатпас бис
О Доржу улуг даайың
ол ырыны чогаадып каан.

Ооң мерген үлегерин
даглар үнер Маадыр-биле
Даайың мен-даа дөзөп чор би
О богда, бурган өршээ!

Уктуг идик чылыын салбас
Уктуг чаяан угун салбас
Эртемден боор даай-аваң
Эмчи оглуң изин улаар.

Эрге-шөлзэ хосталга дээш,
Улаастайга бажын салган
Эзир турлаг өгбелериниң
Угун улаан эмчи кызың

«Мөңгүн суу» деп эмнелгеге
Мөңгө буян чедирип каан
Урууң ажыын ууп шыда,
Ундарава, күжүр Шурам!
12.04.2019.

Тываның улустун чогаалчызы

Баштайгы машиналарының бирээни

«Амыдыралга кажан-даа арыг сеткилдиг бол,
ол кезээде болдунар».
(Сарыг шажынның өөредилгезинден).

ОН КАРА НҮГҮЛДҮГ ҮҮЛЕДЕН АДЫРЛЫРЫ

Сарыг шажынның үүле-салым ду-
сында өөредиин шын билип, эки-
енип, шингээди алыр чүве болза,
и бүрүзүнүн база ниити чоннуң
у-шынарын экижидеринин, чурум-
арының эң-не чугула, быжыг, чедин-
тайбың, шын аргазы ол.

ижи бүрүзү аныяндан эгелеп-ле, кы-
чоруур үүле-херээ чазыг чок болзун
бодоп чоруур болза эки.

мыдырал-чуртталгада бүгү-ле бо-
турар хилинчек-човулаңның, аарыг-
хың, айыыл-халаптың, дайын-чааның
турар чылдагааны — он кара нүгүлдүг
де!

и кара нүгүлдүг үүле үш хевирлиг:

ага-бот-биле — үш;

угаа-домак-биле — дөрт;

аан-медерел-биле — үш.

ага-бот-биле үүлгедир үш нүгүлдүг
е чүлөр хамааржырыл?

и тайылбырлаарга мындыг:

амы-тын үзери (өлүржүр чоруктар);

оорлаар азы чөпшээрел чокка ажык-

а кылып, чүнү-даа алыры

орланыр чоруктар);

соора чорук кылыры (самыын-садар
тар).

ага-домак-биле үүлгедир дөрт нүгүл-
лдыныгга хамааржыр чүүлдер:

еге сөс эдери (өскелерни мегелээри);

выяс, хоп сөс (кижилерниң аразын-

ыралын, ынакшылын баксырадыр,

дээ өөскүдөр сөс);

ора чедирер сөс (каржы-хажагай,
и кадыг сөс);

ортык сөс (нүгүлдүг, чандыр чугаалаан

аан-медерел-биле үүлгедир үш

дүг үүлеге хамааржыр чүүлдер бо:

андыкшыл (хоптак, алыскак сеткили);

ора чедирер дээн сеткил;

оора үзел (меге көрүштер кылыры).

и чүүлдү шын эвес деп, шын эвес

у шын деп билип чорууру канчап-даа

ес (таарышпас).

чангаш үстүндө кириген он нүгүлдү

йгарып, шингээди, өске кижилерге

чүве кылбайн, шын сагып чорууру тоң

дыр деп чүвени кижі бүрүзү миннир

бүгү чоннуң амыдырал-чуртталгазы

укче кирер.

аннның үш частырыын болдурбазы-

удда Шакьямуни бурганнның өөредиин

арының мурнунда сагыш-сеткилин,

медерелин чаңгыс аайлап, чурумчу-

ыры чугула дээн:

өөредилгени дыңнап турар үеде ки-

й чок азы өске чүве дугайында бодап

болза, өөредиг кижиниң угаан-меде-

не кирбейн баар;

чээнгей чок дыңнаар болза, дыңнаан

ин дораан уттуп алыр;

өредигниң утказын шын билип ап, ону

р шинчилеп, арыг-чаагай, буянның

-биле шингээди алыр уjurлуг. Угаан

мга борашпас уjurлуг дээни ол.

ада бурганнның өөредиин ёзугаар

нда алды аңгы амылыглар ораны бар:

чалаңның бурганнары;

аг, тайга, суг, чер ээлери;

килер;

дыгуузунар (курт-кымыскактан

ш адыг, чаанга чедир);

штап-суксап чоруур амылыглар

амы оранның амылыглары.

чангаш ылаңгыя үстүндө кириге-

и нүгүлдү кижилер шуут кылбайн,

аан-медерел-биле сагып чоруур

чүвени Будда Шакьямуни сарыг шажын
өөредииниң үндезиннеринде кириген. Буд-
да Алыс шынның беш бараалгакчызынга
ооң өөредииниң үндезинин алган дөрт ачы-
буянның Алыс шынны тайылбырлап берген.
Олар болза бо-дур:

— делегейде хилинчек-човулаң бар,
чижээлээрге, аарыг-аржык, кырыыр назын,
өлүм, ынак улузу-биле чарлышкын азы
күззэн чүвезиниң холга кирбези;

— хилинчек-човулаңнарның чылдагаа-
ны — ол дээрге күззешкинер болгаш ча-
зый-чилби база бодунга ынак чоруктардан
укталып тывылган күштүг күзел-чүткүл-дүр.
Хөйну күззенивис тудум, амыдырал бистиң
күзеливисти дам-на эвээш хандыар;

— хилинчек-човулаңны чок кылыр дизе,
күззешкинерден ойталаар херек. Ыяш
төндүр хып каарга, одагның өже бээр
дег, күззешкинер чок болур болза, хай-
халаптар база төне бээр;

— хилинчек-човулаңнарны чок
кылырының оруу — ол дээрге ортузунда
орук, өскээр чугаалаарга, Ачы-Буянның
Сестиң оруу-дур.

Ол мындыг болур:

— шын билип алышкын;

— шын шиитпир;

— шын чугаа;

— шын хөделишкын;

— шын амыдырал;

— шын тура-сорук;

— шын угаашкын;

— шын кичээңгей мөөңнээшкын.

Демги Алыс шынның беш бараалгакчы-
зы быжыг тура-соруктуг кижилер турган.
Олар Будданың өөредиин шингээди алган
болгаш, ооң баштайгы хуурактары болган-
нар. Ламаларның шажын ниитилели шак
ынчаар тывылган.

Мында Будда бурганнның кол доктаат-
кан хоойлузу — бүгү амылыгларның бот-
боттарындан хамаарылгалы болур.

Чүге дизе мында чыгып келген кижилер,
бот-боттарывыска ада-ие, ажы-төл болуп
чоруур болгаш, мында чыгып келген бис,
мында өске кижі чок!

Будда Шакьямуни шын эвес азы багай
болган чорукту эди ап болур деп органы
айтып берип турары ол.

Эрткен чуртталгадан келген нүгүлдө-
ривистен бо хүннерде арыланып, а келир
чуртталгаларда эки аас-кежиктиг, эки арыг
чөрлерге чурттаар аргаларывыс бар.

Ынчангаш бо хүнден эгелээш, келир
үелерде эки чурттаар дээш, бак нүгүлдөр
кылбайн, арага-дары ишпейн, таакпы
тыртпайн, олардан ырап, хоп-чиптен база
аас-дылдан ойлап, буруулугну өршээп,
бодувустуң буруувус дээш өршээлди дилеп
чорааш, Будда башкының өөредиин шак-ла
мынчаар аас-кежиктиг ада-ие, ажы-төл база
найралдыг чон бооп, Ыдыктыг Буддага
чүдүп, эки чурттап көрээлиңер, чонум!

Сүме дагда Ыдыктыг Будда Бурганы-
высты камгалап, кадагалап, ёзу-чурумнуг
тейлеп, аас-кежиктиг бурунгаар көрүштүг
чоруурувусту дилеп көрээлиңерем!

Материал "Ыдыктыг күштүг будда бур-
ган" деп хөй жанрларлыг номдан алдынган.
Арыннары 169-172.

Номнуң автору күш-ажылдың хоочу-
ну, Тыва Республиканың Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү, Чаа-Хөл ко-
жуунга сарыг шажынның төвү хүрээни
тудуп тургусканының үндезилекчизи,
кожууннуң Хүндүлүг хамаатызы
ВАЛЕРИЙ КАРА-ООЛ.

• ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА •

Администрация сельского поселения сумон
Ишкинский Сут-Хольского кожууна
Республики Тыва объявляет конкурс
на замещение следующих
вакантных должностей муниципальной службы:

1. Председатель администрации сельского поселения сумон
Ишкинский

к претенденту предъявляются следующие требования:
- наличие высшего профессионального образования не ниже уровня
специалитета, магистратуры;

- стаж муниципальной и (или) государственной службы на главных
должностях муниципальной и (или) государственной службы — не менее
двух лет стажа муниципальной службы или стажа работы по специаль-
ности, направлению подготовки;

- отсутствие ограничений, связанных с муниципальной службой,
предусмотренных статьей 13 Федерального закона от 2 марта 2007 года
№25-ФЗ «О муниципальной службе в Российской Федерации».

2. Заместитель председателя по социальной политике админи-
страции сельского поселения сумон Ишкинский

к претенденту предъявляются следующие требования:
- наличие высшего профессионального образования по соответствующей
специальности;

- стаж муниципальной и (или) государственной службы на ведущей
должностях муниципальной и (или) государственной службы — без
предъявления требования к стажу;

- отсутствие ограничений, связанных с муниципальной службой,
предусмотренных статьей 13 Федерального закона от 2 марта 2007
года № 25-ФЗ «О муниципальной службе в Российской Федерации».

Для участие в конкурсе предъявляются следующие документы:

1. Личное заявление;
2. Собственноручно заполненную и подписанную анкету по форме,
установленной распоряжением Правительства Российской Федерации
от 26 мая 2005 № 667-р с приложением фотографии;

3. Автобиография;

4. Копия паспорта или заменяющего его документа (соответствующий
документ предъявляется лично при предоставлении документов и по
прибытии на конкурс);

5. Копия трудовой книжки или иные документы, подтверждающие тру-
довую (служебную) деятельность гражданина (за исключением случаев,
когда трудовая (служебная) деятельность ранее не осуществлялась);

6. Копии документов о профессиональном образовании, а также по
желанию муниципального служащего (гражданина) — о дополнительном
профессиональном образовании, о присвоении ученой степени, ученого
звания;

7. Документ об отсутствии у гражданина заболевания, препятствую-
щего поступлению на муниципальную службу или ее прохождению
(справку по форме № 001-ГС/у и справка 086/у);

8. Сведения о доходах за год, предшествующий году поступления на
муниципальную службу, об имуществе и обязательствах имущественного
характера;

9. Иные документы, предусмотренные законом, другими нормативны-
ми правовыми актами по вопросам муниципальной службы Российской
Федерации.

Условия конкурса: при проведении первого этапа конкурса конкурс-
ная комиссия оценивает кандидатов на основании представленных ими
документов. Второй этап конкурса проводится в форме индивидуального
собеседования с кандидатами на замещение вакантной должности.

Документы, необходимые для участия в конкурсе, принимаются
по адресу: 668159, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Ишкин,
ул. Лопсан-Дондуп, д. 32

Время приема документов: понедельник-пятница с 09.00 часов до
18.00 часов, перерыв на обед с 13.00 часов до 14.00 часов. Время окон-
чания приема документов до 18.00 часов.

Срок приема документов: с 18 апреля по 17 мая 2019 года. Выходные
дни — суббота и воскресенье.

Контактные телефоны: 8-923-382-95-96 — Ооржак Долгармаа Натпит-
ооловна, 8-923-541-29-14 — Тулуш Милада Рузаевна,

Сведения о требованиях к кандидатам, претендующим на замещение
должностей муниципальной службы, выставленным на конкурсе, будут
размещены на официальном сайте администрации Сут-Хольского кожуу-
на по адресу: <http://sut-hol.ru>

Несвоевременное предоставление документов, предоставление их
в неполном объеме или с нарушением правил оформления является
основанием для отказа гражданину в приеме заявления на участие в
конкурсе.

Результаты конкурса оформляются протоколом заседания конкурсной
комиссии и являются основанием для издания постановления Главы
Хурала представителей сельского поселения сумона Ишкинский Сут-
Хольского кожууна о назначении победителя конкурса на вакантную
должность муниципальной службы и заключением служебного контракта.

Чазалга

2019 чылдың апрель 16-да №41 (19231) "Шын" солунга үнгөн конкурс
чарлап күш чок деп санаар.

Ава дугайында чаа чогааттыңан ырылар мөөрейи

Тывада республика чергелиг ава дугайында чаа чогааттыңан ырылар мөөрейи чарлаттыңан.

Ук мөөрейни Тываның Культура яамызы болгаш Республиканың улусчу чогаадылга төвү эрттирип турар. Апрель 30-ге чедир киржир күзөлдүг шүлүкчүлерден болгаш композиторлардан ажилдарны база киржикчинин чагыгларын Улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвүндө хүлээп эгелей берген.

Ук мөөрей Тываның Баштыңының деткиишкени-биле республикада чарлаттыңан делегей чергелиг «Посвящая маме. Авамга тураскааттым. To my mother» деп фестиваль-мөөрейинин иштинге болуп эртер. Чаа ырылар мөөрейи ие байдалының социал чугулазын, ажи-төлге, улуг улуска ынакшылдыг, хүндүткелдин миниишкенин кижизидер, авазынга бердингенин болгаш ханы хүндүлелин медегеп билиринче угландырган, ие кижинин ролун өг-бүлени быжыктырар кол чүүл деп билиндирер болгаш ниитилеп, күрүнөгө мөзү-шынар бедидер сорулгаларын эрттирип турар. Мөөрей бот-тывынгыр шүлүкчүлерни болгаш композиторларны деткиининче, ыры, шүлүк чогаадыр жанрны

сайзырадырынче болгаш ук аас чогаал хевирин салгал дамчып кадагалаарынче база угландырган.

Ава дугайында чаа чогааттыңан ырылар мөөрейинин дугайында Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвүндө 8(39422)2-10-14, 8-923-558-1856 деп дугаарлыг телефоннар-биле харылзажып билип ап болур. Ажилдарны, киржикчинин чагыгларын csntd@mail.ru деп электроннуг почта-биле база хүлээп турар. Төптүн адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46 дугаар бажын.

Культура+шыдыраа

Тыва Республиканың Культура яамызының «Гамбит» деп шахмат клувунга республикада спорттун бо хевиринин федерациязы болгаш культура уран чүүлдүн хоочуннарының аразына «Культура+шыдыраа» деп маргылдааны эрттирген. Аңаа шупту 18 эр, херээжен шыдыраачылар киришкен.

Республиканың улусчу чогаадылга төвүнүн хоочуну Зоя Монгуш, «Саян» ансамблинин хоочуну Татьяна Соржу, Алдан-Маадырлар аттыг национал музейинин ажилдакчызы Татьяна Байынды, композитор Борис Чамбыт болгаш Виктор Көк-оол аттыг национал театрның артизи Тыва Республиканың алдар-

лыг артизи Олег Сат олар киржип, шыдыраа спортунга уран чүүл ажилдакчыларының аразына эртен мөөрейге шаңналдыг черже кирер эрге дээш демисешкен.

Түннелинде, эр спортчулар аразына Вячеслав Дадар-оол бодунун удурланыкчыларын «мат»-ка олуртуп, «ша»-лап, «ту»-лап тургаш, чемпион болган.

Херээжен улус аразына хөйге билдингир композитор Алена Юмужап шылгараан болгаш бири шаңналдыг черге төлөптүг болган.

Шаши ойнаар спортчулар аразына бири черни Зоя Иргитовна Монгуш чаалап алган.

Бистиң корр.

Парлалга албанындан медээлер

Часкы дош озалдыг

Апрель 14-те Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарынга Кызыл хоорайга 6 харлыг оолдун мөчээнинин, Эрзин кожуунга 6 харлыг оол ис чок читкен дугайында медээ кирген.

Истелге органнарының дарый дораан эрттирген хыналдазынга илереттингени болза, бири таварылгада, бажың даштынга ойнап турган уругларының чогуң ада-иези 14 шакта эскерип каан, кезек үе болганда, 6 харлыг огул Каа-Хемниң дош адаанче ойлуп кээп дүшкенин оларга дыңнаткан. Төрелдери бичии оолду сугдан уштуп алган, ооң амы-тынын камгалаар хемчеглерни кылырга-даа, оңгарылбаан. Чаш-назылыг кижинин чок аларган чылдагаанын суд-эмчи экспертизасы тодарадыр. Ийги таварылгадан илереттингени болза, 6 харлыг огул Эрзин суурга бажыңындан 13 шакта үнгөш, келбейн туруп бээрге, кады турганы чаш назылыг уруглардан айтырарга, Эрзин хемниң дош адаанче ойлуп кээп дүшкен деп чугаалаан. Амгы үеде чаш назылыг кижинин мөчүзүн дилээринче угланган хемчеглерни эрттирип

турар. Хыналдаларның түнне процессуалдыг шийтпирлерни.

Хүндүлүг хамаатылар! Хем кырынга турары, ылаңгыя часкы айылдыг, озал-ондактыг. Дош берген боор. Дош адаанда шап соок сугда дүшкен кижини камгаларны ажыглаар арга тургустун болур. Ынчангаш чаш дүжүп чөүеде назы-четпээн уругларыңар чээңгейлиг карактап, хайгааралч болбас, дош кырлаары айыл оларга тайылбырлап бээр чугу.

Истелге эргелелинде «Чаш удыг байдалда» деп дорт телефон дугаарлары 8(394-22) 6-05-72, 1370 хондур ажилдап турар. Дыңнадышкын бүрүзүңге хары хемчеглерни хүлээп алыр.

Амы-тынынга болгаш кады айылдыг апарган байдалда бичи сагыр дүрүмнү билдингир болчелиг кылдыр тайылбырлаан киши Россияның Истелге комитеди Республикада Истелге эргелелинде http://tuva.sledcom.ru_detjam/item/889740/ чарлап би-

Социал четки таварыштыр

Республиканың чурттакчылары Тывада Истелге эргелелинин Контакттыда <http://vk.com/publik154095163> албан ёзузунун бөлүүн таварыштыр айтырыг салып болур.

Ведомствонун ажылының дугайында чонга медээ дыңнадырындан аңгыда, хамаатыларга дарый дуза чедирер. Чагаа бижириде, болуп турган азы белеткеп турар

кем-херек дугайында дыңнадырар кеземче херээжн дугайында салыр; истекчинин болгаш эргел ажилдакчыларының дугайында илередир; ведомствого чугулауж медээлерни үлөжип болур.

Социал четки таварыштыр чөдугайында медээ истелге эргелели тукчузу Юрий Федотовка ол дораанар. Шупту чагааларга аңгы төлө ажилдакчылар харылап турар.

Салгаа чоруктуң уржуктары

Россияның ИХЯ-ның «Барыын-Хемчик» муниципалитеттер аразында килдис даргазының хүлээлгезин күүседип турар полиция ажилдакчызынга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 293-кү чүүлүнүн 1-ги кезээнде көрдүнген кем-херекти тургускан демдектери-биле «Салгаа чорук дээш, тодарагыйлаарга, ажилалбанын ак сеткилдиг звес азы тоомча чокка көргениндан албан-дужаалдыг кижини бодунун хүлээлгелерин күүсетпээни азы болур-чогууру-биле күүсетпээни дээш, бир звес ол чорук хамаатыларның азы организацияларның эргелерин болгаш хоойлу ёзуугаар эрге-ажыктарын, ниитилелдин азы күрүнениң хоойлуга камгалаткан эрге-ажыктарын көскүзү-биле

үрээринге чедиргени» деп кезем оттурган. Ол ведомство дужаалда гелделерин хажыдып, чогуур чурт стажировка болгаш аттестация эрдааны апрель 14-те хондур дежуркаан. Изоляторга дежурныйлааранын эрттирип турган шагдаа хорук кижилерни камерадан үндүрерини лерин хажыткан. Ооң түннелинде полиция ажилдакчызынга кемдээ чедирген, аңаа турган 9 кижини дезде берген. Амгы үеде дорт кижиган. Оларны байысаар истелге а болчукчуларның киржилгези-биле кеземче херээжн истелгезин уг турар. Истекчинин даалгазы-биле тиг-дилээшкын хемчеглерни чоруд

Истелге эргелелинин удурту улуг дузалакчызы А.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛА

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 15 февраля 2019 г. с.Кунгуртург

В администрацию Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ Сумуя Аяны Ивановны о предоставлении земельного участка под кадастровым номером 17:19:0102001:156 на праве аренды 20 лет, с площадью 1500 кв.м. из категории земель: земли населенного пункта, с разрешенным использованием — для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу (имеющие адресные ориентиры): Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртург, ул. Полевая, д. 24.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тере-Хольского кожууна принимает письменные возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по земельно-имущественным отношениям администрации Тере-Хольского кожууна Т.Р. Дудуп.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о проведении публичных слушаний в целях изменения разрешенного использования земельного участка «для ведения личного подсобного хозяйства» на «магазин» с кадастровым номером 17:04:0601057:165, из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Бухтуева д. 3 кв. 1, общей площадью 688 кв.м.

Заинтересованные в публичном слушании изменения вида разрешенного использования земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в течение 30 календарных дней, с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Өвүр кожууннун ортумак школазын 2009 да дооскан Янна Яков ИМАЖАПТЫҢ адынга тыкан 17АА 0016319 дугаа аттестаттын читкенин ба даалааш, ону күш чок деп санаар.

Чөөн-Хемчик кожууннун раа-Бажы ортумак школа 1990 чылда дооскан Са Марааштайовна МОНГУШ адынга тывыскан аттестат читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

солуннун сайтызы: [//shyn.ru](http://shyn.ru)

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11250 экз
Үндүрүлгениң тиражы: 3700

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.

Редакторнун оралакчызының
хүлээлгезин күүседип турар М.О. Ондар — 2-17-91.
Секретарь (А.К. Куулар) — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш,
корр. Ш.Н. Ховалыг).

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагзы).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40601810600001000001
УФК по РТ (п/сч 3012646360)
БИК 049304001 ИНН 1701062430
КПП 170101001

Отделение — НБ Республика Тыва,
г. Кызыл.

ОГРН — 1191719000395

Государственное автономное
учреждение Республики Тыва
Издательский дом «Тыва-медиагрупп».

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарын
торларының бодалдары редакцияның туруктуу
дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары бо
өскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш автор
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11630,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлаглаже дужааганы
график ёзуугаар — 18.00, херек кырында — 19.30.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефоне дорт